

ERIK BORGMAN

Zonnepanelen als sacrament

Over theologie en duurzaamheid

1.

Of God en theologie met duurzaamheid te doen hebben? Je kunt je afvragen of de organisatoren van deze conferentie hun Bijbel eigenlijk wel kennen. Zo zegt psalm 90 (2) toch:

Nog voor de bergen waren geboren,
voor u aarde en land had gebaard
– u bent, o God, van eeuwigheid tot eeuwigheid

Van eeuwigheid tot eeuwigheid – als dat niet duurzaam is!

Maar het gaat hier vandaag natuurlijk niet om Gods duurzaamheid. Het gaat vandaag om duurzaamheid in de zin waarop we deze term in de ecologische discussie hebben leren gebruiken. Heeft duurzaamheid in deze zin iets met geloof en theologie te maken? Uiteindelijk wel, maar niet zomaar. Wat met het woord 'duurzaamheid' wordt uitgedrukt, heeft zeker iets te maken met geloof en theologie. Maar wat de rol daarbij is van 'duurzaamheid' en wat we daarmee doorgaans associëren, met name aan noodzakelijke inspanningen om die te bereiken, dat valt nog te bezien. Tegelijkertijd is er ook een probleem met de christelijke traditie die de kwesties die samenhangen met duurzaamheid nogal eens buiten beeld gedrukt heeft: psalm 104 met haar lofzang om het verband van alles met alles als teken van Gods luister, staat in de meeste theologieën in onze Westerse wereld niet heel centraal. Dit wordt dus een verkenning naar beide kanten, naar de kant van de bekommernis om duurzaamheid en naar de kant van de theologie. Wat hebben beide met elkaar te maken?

Om maar eens scholastiek in te steken: *videtur quod diuturnitatem non participat in sacrae doctrinae*, het schijnt dat duurzaamheid geen onderdeel is van de theologie. De duurzaamheid van de natuur en de rest van de schepping lijken theologisch gesproken hooguit in afgeleide zin van belang: wij moeten goed voor onszelf en voor onze wereld zorgen en van daaruit moeten we streven naar een behoedende in plaats van naar een vernietigende omgang met de schepping, die ons immers gegeven is om ons te voeden en de beschutten. In de zestiende-eeuwse formulering van Ignatius van Loyola (1491-1556):

De mens is geschapen om God onze Heer te loven, eerbied te bewijzen en te dienen en aldus zijn ziel te redden. Alle overige dingen op het aardoppervlak zijn geschapen met het oog op de mens, om hem het doel te helpen nastreven waarvoor hij geschapen is. Daaruit volgt dat de mens er gebruik van moet maken voor zover ze hem helpen dat doel na te streven, en dat hij ervan moet afzien voor zover ze daarbij een hinder zijn.

Natuurlijk zijn de 'dingen op het aardoppervlak' ons niet alleen een hinder als ze onze aandacht afleiden van het enig waardevolle waar het Ignatius om gaat, de relatie met God, maar ook als de fijnstof in de lucht de meest gevoeligen onder ons de adem beneemt of de behoefte aan tropisch hardhout ervoor zorgt dat er enorme oppervlakten bos worden gekapt, hetgeen uiteindelijk de zuurstofvoorziening bedreigt. Het meest duidelijke voorbeeld is natuurlijk de klimaatverandering. Deze zorgt voor allerlei mensenlevensbedreigende bijeffecten en in deze zin moeten wij ons er zorgen over maken. Maar de klimaatverandering zelf, het vooruitzicht dat niet alleen het weer veranderlijk is, maar ook het klimaat: is dat gelovig en theologisch gesproken een probleem? En als het een probleem is, in welke zin dan?

2.

Laten we ons eerst eens keren naar het evangelie van komende zondag. Zowel de parochies die uit het rooms-katholieke lectionarium lezen als de gemeenschappen die het oecumenische leesrooster van de Raad van Kerken volgen, worden komende zondag onder meer geconfronteerd met de parabel van Jezus over het mosterdzaadje:

Waarmee kunnen we het koninkrijk van God vergelijken en door welke gelijkenis kunnen we het voorstellen? Het is als een zaadje van de mosterdplant, het kleinste van alle zaden op aarde wanneer het gezaaid wordt. Maar als het na het zaaien opschiet, wordt het het grootste van alle planten en krijgt het grote takken, zodat de vogels van de hemel in zijn schaduw kunnen nestelen (Mc. 4,30-32).

Meestal zijn christenen geneigd om zichzelf, hun kerk of zoiets als de christelijke beschaving met het mosterdzaadje te identificeren: onooglijk klein en zwak, maar het begin van iets veel groters. Het is echter maar de vraag of daarmee niet een belangrijke angel niet uit de parabel wordt gehaald. Ten eerste lezen we misschien iets te gemakkelijk alsof bij Marcus de formuleringen staan die Matteüs en Lucas in hun weergaven van de parabel gebruiken: daar heet het resultaat van de uitgroei van het zaad een 'boom' (Mt. 13,32 ; Lc. 13,19). Hiermee dreigt het besef te verdwijnen dat het mosterdstruik een tamelijk wilde, rotzooiige struik is en niet veel weg heeft van de statige Libanonceders die in de Bijbel beeld zijn van vorsten en prinsen. Eerder dan van imposante woudreuzen, is het beeld hier eerder dat van de braakliggende landjes waarop wij, stadskinderen die in de pasgebouwde nieuwbouwbuurt van de jaren zestig opgroeiden, in onze vrije tijd avonturen beleefden waarvan wij meenden dat we ze maar beter niet aan onze ouders konden vertellen. Eerder dan dat van het park waar je nog niet op het gras mocht lopen, of van de Natuur-met-een-hoofletter, waarachter je dankzij de overweldigende grootsheid als vanzelf Gods macht en schittering vermoedt.

Op een school waar ik vorige week een lezing hield, hing op het lerarentoilet een spreuk van tekstschrijverscollectief *Loesje*: 'Het verschil tussen een bloem en onkruid is een oordeel'. Het koninkrijk van God lijkt onkruid, zegt Jezus volgens mij in zijn parabel, maar het is dankzij dit onkruid dat er te wonen valt. Wij zijn dus in de parabel – en er zijn allerlei redenen aan te voeren waarom dit in de lijn van de rest van het Nieuwe Testament de meest logische lezing van de parabel is – de positie van de toehoorders in de parabel is dus allereerst die van de vogels. Het wonder van Gods schepping is dat wij er een thuis in vinden, dat wij er deel van uitmaken en ons zo ingebed weten. We kunnen leven en we weten ons van betekenis dankzij de plaats die we voor ons bereid vinden.

Er zijn milieuactivisten die de mensheid, de menselijke soort, een plaag voor de aarde noemen. Volgens hen vraagt duurzaamheid om mensen die weten dat de menselijke soort een bedreiging is voor de bestendigheid van de aarde. Sommigen gaan zo ver dat zij het om ecologische redenen onverantwoord vinden kinderen te krijgen, anderen – en daar zijn we allemaal een beetje mee besmet – proberen wat we tegenwoordig noemen hun ecologische *footprint* zo klein mogelijk te maken. Dat is toch zoiets als proberen zoveel mogelijk te zorgen dat het lijkt alsof wij er nooit zijn geweest, een poging er als het ware zo min mogelijk toe te doen, zo spoorloos mogelijk voorbij te gaan, geen verschil te maken. Ik kan dit theologisch niet beschouwen als een antwoord op de crisis en duurzaamheid die gebaseerd is op reductie van de ecologische *footprint* heeft volgens mij weinig met geloof en theologie te maken. Gelovig gesproken is het goed dat mensen er zijn; goed noemt de schepping van de mens naar zijn beeld in het eerste hoofdstuk van het Bijbelboek Genesis 'zeer goed'. Ik beschouw daarom de gedachte dat mensen zich zo klein mogelijk moeten maken als een gestalte van de milieucrisis.

Het is een gestalte van het verhaal van Adam en Eva die hun wereld zelf willen inrichten, daartoe te kennis van goed en kwaad proberen te veroveren om dan te ontdekken dat ze naakt

zijn: onvermogen en zwak. Als ze dat in eerste instantie hadden geaccepteerd, hadden ze zich er niet in tweede instantie vol schaamte voor hoeven te verstoppen. Het is een gestalte van het verhaal van Noach, volgens welk God er spijt van heeft dat Hij de mensen geschapen heeft omdat alles wat zij uitdenken en doen even slecht is (Gen. 6,5). Maar aan het einde van het verhaal van Noach, zijn familie en zijn ark, belooft God nooit meer de mens te vernietigen en sluit Hij voor eeuwig een verband met de aarde en al haar bewoners, inclusief de mensen, en plaatste als herinneringsteken daaraan een boog tussen de wolken: 'Als ik de boog in de wolken zie verschijnen, zal ik denken aan het eeuwigdurende verbond tussen God en al wat op aarde leeft' (Gen. 9,16). Mensen krijgen dus steeds opnieuw de kans zich in Gods schepping te voegen, naar Gods beeld, op God gelijkend in liefde voor al wat is.

Wanneer mensen de basis van hun bestaan overslaan, wanneer wij niet langer zien dat wij afhankelijk zijn van een netwerk dat ons onze plaats geeft en onderdeel zijn van een weefsel dat ons het bestaan gunt, dan moeten we uiteindelijk wel gaan denken dat wij een bedreiging vormen voor het bestaan van anderen en zo van ons eigen bestaan. Zo ontdekken wij zonder het ons in eerste instantie te realiseren dat netwerk, zo zien wij in dat we leven als deel van en bij de gratie van dat weefsel en dat onze taak is dat netwerk mede te onderhouden, zoals dit netwerk ons onderhoudt. Wij kunnen de stuik niet zijn die ons plaats biedt en beschutten geeft. Wij kunnen die struik niet laten groeien, we kunnen de struik niet ontwerpen en realiseren die ons schaduw en beschutting geeft, een plaats om te wonen, om gevoed te worden om leven te ontvangen en leven door te geven. We kunnen die struik alleen maar ontvangen en er dankbaar gebruik van maken.

Wanneer we dat doet, wanneer we ontvangen wat te ontvangen valt en zo geven wat er gegeven moet worden, zijn we beeld van God doordat we zien dat alles 'zeer goed' is en brengen wij God eer. In deze zin heeft duurzaamheid onmiddellijk met geloof en met theologie te maken, is inzet voor duurzaamheid zelf – met een typisch katholiek neologisme – 'theologisch', intrinsiek op God gericht. Het handelen zelf heeft een theologische dimensie, is de gestalte van een theologische visie.

3.

Dit brengt mij bij de titel van mijn verhaal. Zonnepanelen op het dak van onze kerken en huizen, bedrijven en kantoren zijn geen oplossing van het duurzaamheidsprobleem. Zoals windenergie geen oplossing is, of het begrenzen van de CO₂-uitstoot. Er bestaat geen oplossing, want onze nood aan energie is geen probleem. Onze nood aan energie hoort bij de menselijke conditie, bij de creatuurlijke conditie: het is één van de basisbehoeften waarin de schepsels in hun eindigheid van elkaar afhankelijk zijn. In de klassieke theologische traditie betekent schepsel-zijn niet allereerst: ooit een keer door God gemaakt zijn, schepsel zijn betekent: niet zelfgenoegzaam zijn, niet uit zichzelf kunnen bestaan en kunnen zijn ontstaan en daarom afhankelijkheid van een ander en uiteindelijk van een ander die niet afhankelijk en wel zelfgenoegzaam is: God. De oerzonde is het niet-accepteren van de eigen eindigheid en de bijbehorende afhankelijkheid, de poging wel zelfgenoegzaam te zijn. Veel vormen van niet-duurzame omgang met de wereld zijn uiteindelijk terug te voeren op deze oerzonde.

Wie weet dat wij energie ontvangen, dat wij afhankelijk zijn van de energie die wij van anderen krijgen, die weet ook dat die energie die we krijgen in beginsel eindig is. Maar wie denkt zelf energie te produceren, die denkt dat zij in beginsel oneindig is en die beschouwt elke grens als lastige barrière, die zo snel mogelijk achtergelaten moet worden. Het probleem van veel klimaatveranderingsscepsis is niet dat het niet goed zou zijn wetenschappelijke pretenties met een zeker wantrouwen te bekijken. Het probleem is dat de scepsis vaak lijkt voort te komen uit een principieel ongeloof: er kan geen probleem zijn met ons eindeloos verlangen en er kan geen grens zijn aan onze grenzeloze mogelijkheden. Ik denk ook dat de menselijke mogelijkheden

grenzeloos en eindeloos zijn. Maar welke onze concrete mogelijkheden zijn, valt alleen te ontdekken in onze reële situatie van niet-zelfgenoegzaamheid.

Als ik zonnepanelen in de titel van mijn lezing aanduidt als 'sacrament', dan heb ik de definitie voor ogen die het tweede Vaticaans concilie van 'sacrament' gegeven heeft. Aan het begin van de dogmatische constitutie over de kerk *Lumen Gentium* noemde het concilie de kerk 'als het ware een sacrament, dat wil zeggen het teken en het instrument van de innige vereniging met God en de eenheid van het menselijk geslacht'. De encycliek van paus Franciscus over wat in de voorbereiding van het document 'integrale ecologie' genoemd is, dat wil zeggen een visie op onze omgang met het natuurlijke leefmilieu niet als een kwestie naast anderen, maar als een aspect en een uitdrukking van de manier waarop we onze plaats in de wereld zien en ons op basis hiervan gedragen, de encycliek van paus Franciscus die als het goed is volgende week zal verschijnen, is voorzien van de titel *Laudato si*, geprezen zijt Gij. Het is de steeds terugkerende regel uit het Zonnelied van degene naar wie de paus zich genoemd heeft, Franciscus van Assisi. *Laudato si, mi signore*, wees geprezen, mijn Heer, door al uw schepselen, speciaal door mijnheer broeder zon, zuster maan en de sterren, broeder wind, zuster water, broeder vuur, zuster moeder aarde, en uiteindelijk zelfs zuster lichamelijke dood. De schepping als een verband van familieleden, waar de leden elkaar nederig van dienst zijn en essentiële elementen van het leven geven.

Zonnepanelen kunnen gezien worden als oplossing van het energieprobleem, maar dan wordt het geloof in de eindeloosheid van de fossiele brandstof slechts vervangen door een nieuw, even illusoir geloof. Zonnepanelen kunnen echter ook gezien worden als sacrament, teken dat je een nederige plaats zoekt in een schepping van nederige, dienstbare partners en een instrument om die plaats ook te vinden, te laten zien dat in een zo opgevatte schepping goed leven mogelijk is. Zo kan ook de elektrische auto, het besluit minder te vliegen, het voornemen na elke vliegtocht een boom te laten planten teneinde de CO₂-uitstoot goed te maken, het gebruik van het groentepakket, zo kunnen oneindig veel andere concrete handelingen of vormen van ascese, om dat ouderwetse woord maar eens te gebruiken, sacramentele betekenis krijgen.

Hiermee pleit ik overigens voor een duidelijke verandering in de vraag die gelovigen en hun kerken stellen als het gaat om hun bijdrage aan duurzaamheid. Vaak wordt de vraag letterlijk of bijna letterlijk zo gesteld: wat kunnen kerken bijdragen aan duurzaamheid. Wat duurzaamheid is, is dan al duidelijk en de kerken worden geacht eraan bij te dragen dat mensen inderdaad gaan doen wat nodig is. Ik heb dit zo'n vijftienvijftig jaar geleden als eens – een stuk jonger en aanzienlijk onbezonnener – aangeduid als de 'God wil ook dat we naar de glasbak gaan'-variant. Het dedain dat u hierin waarschijnlijk hoort was gemeend – ik zij al: jonger en onbezonnener. Ik pleit nog altijd en hernieuwd nadrukkelijk voor de omgekeerde benadering. Ik pleit ervoor dat de kerken God niet gebruiken als instrument om mensen tot duurzaam gedrag te krijgen, maar dat zij het verlangen naar duurzaamheid beschouwen als uiteindelijk uitdrukking van het verlangen naar God en naar de volle manifestatie van Gods heerlijkheid in zijn schepping. Inzet voor duurzaamheid betekent geen eindeloze zorgelijkheid, geen voortdurende angst voor de ondergang van de aarde. Het betekent oog hebben voor de wonderbaarlijke verbondenheid van alles met alles, de ontdekking dat het bestaan zelf een steeds wisselende conversatie is met steeds weer andere partners, familieleden, mensen en dieren, planten en dingen die je zomaar, uit pure vrijgevigheid, van dienst zijn. Inzet voor duurzaamheid betekent uiteindelijk een beweging weg van de zorgelijkheid, de angstige bevangenheid. Het betekent leven van genade, en de steeds weer verbijsterende, telkens ongekend vreugdevolle ontdekking dat dit mogelijk is.

4.

Er is een eco-feministische traditie van kritiek op het reductionistische en op beheersing gerichte karakter van hedendaagse wetenschap. Deze traditie is en wordt vaak afgedaan als

obscurantisme, als een poging om terug te keren naar een vaag, intuïtief en subjectief contact met de werkelijkheid en deze de plaats te laten innemen van de precieze, objectieve en kritische wijze die de wetenschap mogelijk heeft gemaakt en die ons zoveel kennis heeft gebracht en de kwaliteit van ons leven zozeer heeft verbeterd. Nu is het hele idee dat het pas door de wetenschap zou zijn dat wij kennis van de werkelijkheid hebben, so wie so één van de belangrijke objecten van kritiek van feministische wetenschapsfilosofen en –critici als Sandra Harding, Maria Mies en Vandana Shiva. Wetenschap verfijnt ons contact met een werkelijkheid, als het goed is, maar we hadden van deze werkelijkheid al kennis omdat we er deel van uitmaken. Dat participatie-aspect is onvervangbaar. Het is niet de geneeskunde die ons leert wat ziekte en gezondheid zijn, niet de gynaecologie die mensen leert hoe zij zich moeten voorplanten, vrouwen hoe ze moeten baren en voeden. De suggestie dat dit wel zo is, kan ze afhankelijk maken van anderen die vervolgens in hun plaats gaan bepalen wie ze moeten zijn en wat zij zouden moeten doen, waardoor ze afleren te doorzien wat er met hen gebeurt en van daaruit hun eigen leven mee vorm te geven. Het leven kan door geen wetenschap worden ingehaald, alleen maar worden gevolgd, nader worden geanalyseerd, op onderdelen misschien beter worden doorgrondt.

Dit impliceert in verband met duurzaamheid dat metingen wel duidelijk kunnen maken dat er iets misgaat, maar ons niet kunnen vertellen wat we moeten doen om die situatie te keren. CO₂ uitstoot mag een probleem zijn, dat wil nog niet zeggen dat reductie van CO₂-uitstoot het antwoord is. Dat heeft iets van een poging terug te keren naar de status quo ante, een vorige situatie die per definitie voorbij is en nooit meer terugkomt. Eerder dan te investeren in het verminderen van de afval, zou ik zeggen, past het bij de christelijke traditie om aan te sluiten bij de slogan van de *Cradle to Cradle*-beweging: *there is no such thing as waste*, er bestaat helemaal geen afval, er zijn alleen maar grondstoffen: *wast equals food*. Dat sluit aan bij wat in mijn de fundamentele beweging is van het christendom. Met Paulus in de eerste brief aan de Korintiërs:

Wat in de ogen van de wereld dwaas is, heeft God uitgekozen om de wijzen te beschamen; wat in de ogen van de wereld zwak is, heeft God uitgekozen om de sterken te beschamen; wat in de ogen van de wereld onbeduidend is en wordt veracht, wat niets is, heeft God uitgekozen om teniet te doen wat iets is (1 Kor. 1,27-28).

Als het rijk van God naar Bijbelse overtuiging niet met legers en paarden wordt veroverd, maar in zwakheid en verborgenheid, dan kan de gelovige inzet voor duurzaamheid niet ineens verlopen via de overmacht van opgelegde en afgedwongen regels. Of met een verwijzing van de parabel van het mosterdzaadje. die we dit weekend lezen: het gaat er niet om dat we de bomen gaan zaaien en opkweken die we willen, bijvoorbeeld omdat ze duurzaam zijn. Het gaat erom dat we zien dat de struiken die ondanks alles blijkbaar onontkoombaar wel groeien, ook al lijken ze niet zoveel bijzonders, de struiken zijn waarin we schaduw kunnen vinden en kunnen nestelen. Daar is de duurzaamheid ons vooruit en hebben wij haar nederig te volgen.

Het gaat er, nog eens anders gezegd, niet om dat we duurzaamheid organiseren en afdwingen, aan een nu niet-duurzame cultuur duurzaamheid opleggen. Dan bestrijden wij duurzaamheid op onduurzame wijze, dan doen we net alsof de wereld niet van God is en of wij haar moeten dwingen om van God te worden. Zoals de bevrijdingstheologie ons heeft geleerd dat wij niet de armen moeten evangeliseren, maar de armen moeten toestaan ons te evangeliseren, zo moeten we leren om niet de wereld duurzaam te willen maken, maar Gods duurzame trouw ons nabij te laten komen als dat wat ons steeds opnieuw uitnodigt duurzaam te worden.

5.

De mysticus Meister Eckhart (ca. 1260–1327/8) geeft op eigenzinnige wijze een samenvatting van de Middeleeuwse visie op God als de duurzame bron en samenhang van alles wat is, als hij in zijn traktaat over Genesis schrijft:

Ik zeg dat [God] in alle dingen spreekt en dat Hij alle dingen spreekt. Sommige dingen horen en antwoorden hem op de wijze van het zijn, namelijk doordat God bestaan is en het bestaan van alle dingen van hem komt. Andere dingen horen hem en ontvangen het Woord van God in zoverre Hij het eerste en ware leven is. Dit zijn alle levende zijnden. De hoogste zijnden horen God niet allen door en in het bestaan en door het in het leven, maar ook door en in het weten.

God spreekt in alle dingen en alle dingen geven elkaar Gods woord door, maar mensen en engelen, die begiftigd zijn met begrip, die weten dat – dat wil zeggen die kunnen dat weten en behoren dat te weten en die kunnen dus op dit goddelijk expliciet en bewust reageren. Midden in de schepping, stelt Eckhart, wordt voor de ware gelovige – en dat is voor Eckhart de mysticus – waar wat het Hooglied zegt: 'Mijn geliefde roept mij toe [...] en ik ben van hem' (Hgl. 2,10.16). En wat roept de geliefde, volgens het Hooglied? Dit, onder andere:

Kijk! De winter is voorbij, voorbij zijn de regens, weggegaan. De bloemen zijn verschenen op het veld, nu breekt de zangtijd aan, het koeren van de duif klinkt op het land. De vijgenboom is al vol vruchten, de wijnstok rankt en geurt (Hgl. 2,11-13).

Het leven wordt gedurig opnieuw gegeven en in het leven dat zichzelf steeds weer geeft, spreekt God.

De duurzaamheid van Gods liefde waarin de dingen met elkaar verbonden zijn, elkaar aanspreken, op elkaar reageren, elkaar in het bestaan houden, spreekt in alle de dingen. Deze duurzaamheid vergeten wij als wij onszelf poneren als de grondslag van ons eigen bestaan, onze afhankelijkheid niet onder ogen willen zijn, handelen alsof wij ons leven zelf moeten veroveren, denken dat wij ons bestaan in de greep kunnen krijgen, leven alsof het geluk van anderen ten koste gaat van dat van ons. Gods economie is er een van overvloed en overmaat, maar telkens opnieuw vermoeden, zien en organiseren wij schaarste. Jezus Christus herstelt ons in de overmaat van relationaliteit, getuigt de hymne die Paulus citeert in zijn brief aan de christenen van Kolosse:

Beeld van God, de onzichtbare, is Hij,
eerstgeborene van heel de schepping:
in hem is alles geschapen,
alles in de hemel en alles op aarde,
het zichtbare en het onzichtbare,
vorsten en heersers, machten en krachten,
alles is door hem en voor hem geschapen (Kol. 1,15-17).

De goddelijke liefde en de overgave, de goddelijke barmhartigheid en zorg die in Jezus zichtbaar werd, is dezelfde liefde, overgave, barmhartigheid en zorg die de grondslag is van de hele schepping. In de schepping leven alsof deze liefde en overgave, deze barmhartigheid en zorg altijd aan de dag liggen en niet steeds of in ieder geval vaak schuil gaan onder strijd en tweedracht, haat en vijandschap, en ze zo aan het licht brengen als dragende krachten van het bestaan, dat is de zending van de kerk. Deze zending kan de kerk vervullen, want Jezus is haar hoofd en zij is zijn nieuwe lichaam, nadat Hij uit de doden is opgestaan (Kol. 1,18).

Trees van Montfoort spreekt straks over de verlossing van de schepping, dus ik houd hier nu halt. Bovendien is mijn toch al ruim bemeten tijd om. Ik hoop dat u in ieder geval duidelijk geworden is dat het *videtur quod diuturnitatem non participat in sacrae doctrinae* waar ik mee begon, het schijnt dat duurzaamheid geen onderdeel is van de theologie, is omgedraaid in het tegendeel: duurzaamheid is bij uitstek onderdeel van de theologie. Niet omdat duurzame zorg en de zorg voor een duurzame schepping onze opdracht is, maar omdat Gods duurzame zorg voor zijn schepping zijn duurzaam geschenk is aan ons. Met alle dingen mogen wij God hierom prijzen in de liturgie, in het kielzog van alle dingen mogen wij deze zorg woorden geven in onze verkondiging, aangesproken door alle dingen mogen wij in deze zorg participeren in ons handelen.

Hoe talrijk zijn uw werken, Machtige.
Alles hebt Gij met wijsheid gemaakt,
vol van uw schepselen is de aarde. [...]
Prijs de Machtige, mijn ziel.
Halleluja! (Ps. 104,24.35).